

Tom-Eric Krijger

Het corporatieve Portugal als lichtend voorbeeld?

Nederlandse protestantse stemmen over de grondvesting van de Estado Novo van António de Oliveira Salazar

In 2014 was het exact veertig jaar geleden dat de zogeheten ‘Anjerrevolutie’ een einde maakte aan de door António de Oliveira Salazar in de jaren 1930 vormgegeven corporatieve inrichting van de Portugese maatschappij. Dit artikel bespreekt en analyseert de reacties die de totstandkoming en vroegste ontwikkeling van Salazars *Estado Novo* (Nieuwe Staat) in Nederlandse staatkundig-protestantse kring hebben ontlokt.

Inleiding

In mei 1906 bracht oud-premier Abraham Kuyper (1837-1920) een maandenlange tocht rond de Middellandse Zee ten einde in de Portugese hoofdstad Lissabon.¹ Het koninkrijk Portugal, zo schetste hij in zijn reisverslag, ging gebukt onder een geschiedenis vol staatkundig wanbeheer, vorstelijke spilzucht en politieke onverschilligheid bij het overgrote deel van de bevolking, en gaf, als gevolg van cliëntelisme, beginselloosheid en onvaste partijformaties, in politiek opzicht weinig verheffends te zien.² Omdat hij het relaas van zijn reis pas eind 1908 voltooide, kon Kuyper zijn lezers informeren over de dat jaar plaatsgevonden moord op koning Carlos I (1863-1908),³ een gebeurtenis die de opmaat zou vormen tot de definitieve omverwerping van de monarchie in 1910. De vestiging van een republiek luidde vervolgens een periode van zestien jaar in, waarin het Portugese landsbestuur maar liefst 45 keer van samenstelling veranderde en wanorde de enige constante in de landspolitiek vormde. Aan deze instabiliteit kwam

een einde met de voltoering van een militaire staatsgreep in 1926 en, in het verlengde daarvan, met de uitvaardiging van een zogeheten ‘corporatieve’ grondwet in 1933. *Auctor intellectualis* van de corporatieve inrichting van de Portugese staat en maatschappij was de rechtsgeleerde António de Oliveira Salazar (1889-1970), die in 1932 als minister-president was aangetreden en Portugal tot zijn overlijden op autoritaire wijze zou leiden.

Het aan de macht komen van Salazar vond plaats in een context van.⁴ groot maatschappelijk onbehagen. In de jaren dertig van de twintigste eeuw voedde aanhoudende economische malaise – niet alleen in Portugal, maar in geheel Europa – onvrede over het op ongebreideld winstbejag gestoelde kapitalistische stelsel, zowel bij degenen die direct met de schaduwzijden van dit stelsel – slechte arbeidsvoorwaarden, werkloosheid, verpaupering – te maken kregen, als bij degenen die vreesden dat deze schaduwzijden spoedig tot een algehele ontwrichting van de maatschappij zouden leiden. Daarmee samenhangend, groeide eveneens de kritiek op de nog jonge parlementaire massademocratie, die zonder compromisbereidheid niet functioneerde en daardoor een krachtige uitweg uit de economische crisis in de weg leek te staan. Sommige politici en staatsrechtsgeleerden in verscheidene Europese landen, onder wie Salazar, meenden in een corporatief staatsbestel een oplossing te hebben gevonden. Het corporatisme ging uit van de gedachte dat kapitalisme en democratie een van nature gegeven hiërarchische ordening van de maatschappij hadden verbroken, en dat staatsburgers zich niet als individuen of op basis van sociaal-economische klassentegenstellingen, maar op ‘harmonische wijze’ – op grond van de bedrijfstak of beroepsgroep waartoe zij behoorden – dienden te organiseren.⁵ Met bewondering keken de voorstanders van een corporatieve maatschappij-inrichting naar de verrichtingen van Salazar: als een krachtdadige leider, die eerbied voor God, het vaderland, de autoriteit van de staat en het huisvaderlijk gezag propageerde, had hij de overheidsfinanciën en politieke situatie van het decennialang door geldzorgen en chaos geteisterde Portugal in een spectaculair tempo op orde weten te brengen.

In Nederland legden vooral rooms-katholieken, gestimuleerd door de corporatistische grondtoon van de in 1931 uitgevaardigde pauselijke bul *Quadragesimo Anno* en het uitdrukkelijk beleden katholicisme van de voormalige seminarist Salazar, veel belangstelling voor het corporatieve Portugal aan de dag.⁶ In katholieke kranten als *De Tijd* en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* verschenen in de tweede helft van de jaren dertig frequent lofzangen op Salazar en ‘het Portugeesche mirakel’ dat onder

Het regime-Salazar wilde het Portugese volk eerbied voor God, voor het vaderland en voor de familie als hoekstenen van de corporatieve maatschappij bijbrengen. Deze afbeelding toont het leven van een Portugees modelgezin.

Tekening van Martins Barata uit 1938; bron: *Biblioteca Nacional de Portugal*, Lissabon.

zijn heerschappij was geschied.⁷ Tekenend is dat, naar de woorden van een latere commentator, een proefschrift ‘zelden (...) zoveel keer [zal] zijn herdrukt’ als de in 1940 verschenen dissertatie van de katholieke jurist Edward Brongersma (1911-1998), die Nederland het toenmalige Portugal als gidsland voorhield.⁸

Minder bekend, zo niet onbekend, is dat de wording van de Portugese *Estado Novo* ook in Nederlandse protestantse kring tot enige reflectie aanleiding heeft gegeven. De diverse publicaties die in deze kring aan Salazar en diens corporatisme zijn gewijd, worden in dit artikel allereerst besproken en vervolgens voorzien van een nadere analyse.

Dit affiche roept alle kiesgerechtigde Portugezen (destijds ongeveer twintig procent van de totale Portugese bevolking) op hun mening over de grondvesting van de *Estado Novo* kenbaar te maken. De volksraadpleging, gehouden op 19 maart 1933, keurde de uitvaardiging van een nieuwe, corporatieve grondwet met overweldigende meerderheid goed, mede doordat thuisblijvers tot de voorstemmers gerekend werden.

Affiche van João Ferreira uit 1934; bron: *Biblioteca Nacional de Portugal*, Lissabon.

Salazar als 'redder des vaderlands', gemodelleerd naar Dom Afonso Henriques (1110-1185), de stichter van het soevereine Portugal. De tekst op het schild kan als motto van het regime-Salazar gelden: 'Alles voor de natie – Niets tegen de natie.' Het onderschrift, een citaat van de dichter Luís de Camões (1524-1580), luidt: 'Gelukzalig is het land dat zulke kinderen heeft.'

Prentbriefkaart uit 1935; bron: J. Medina, *Salazar, Hitler e Franco: estudos sobre Salazar e a Ditadura* (Lissabon: Livros Horizonte, 2000), 135.

Bespreking

Corporatieve denkbeelden konden in de Nederlandse protestantse partijpolitiek op een zekere anciënniteit bogen.⁹ Zo heeft Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), op wiens gedachtegoed de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en andere protestantse partijen zich beriepen, zich na de grondwetsherziening van 1848 uitgesproken voor een corporatieve, op het middeleeuwse gildewezen geïnspireerde ordening van het economisch en maatschappelijk leven.¹⁰

Ook in het denken van Groens discipel Abraham Kuyper zijn corporatistische trekken aan te wijzen. In 1878 filosofeerde ARP-oprichter Kuyper over de Staten-Generaal als een samenstelling van 'corporatieve staten', waarin vertegenwoordigers van onderscheidenlijke beroepsgroepen zitting zouden moeten hebben, en 'politieke staten', wier leden rechtstreeks door een kiezerskorps van 'gezinshoofden' gekozen zouden moeten worden. Later was van dit plan in Kuypers staatsvisie slechts een afgezwakte variant¹¹ overgebleven: in 1917 opperde hij alleen nog aan de Eerste Kamer een corporatief karakter te geven.¹² Socioloog Koos van Wieringh suggereerde in zijn in 1967 verdedigde proefschrift *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* het bestaan van een parallelle tussen dergelijke corporatieve ideeën van Kuyper en de corporatistische staatsvisie van Salazar.¹³ Van Wieringh ging er evenwel aan voorbij dat bij Kuyper (alsmede bij Groen), anders dan bij Salazar, een corporatieve ordening van de economie niet van staatswege zou moeten worden afgedwongen, maar juist aan een corporatieve inrichting van het politieke domein zou moeten voorafgaan.¹⁴ Bij Kuyper en Groen bestond bovendien een discrepantie tussen hun getheoretiseer over een corporatieve staatsorde en hun inspanningen om deze in praktijk te brengen. In hun latere politieke levens hebben beiden zich niet doen kennen als voorstanders van een volledig op corporatieve basis ingerichte maatschappij.¹⁵ Verder kenden zij in hun corporatistische beschouwingen, in tegenstelling tot Salazar, aan de overheid een kleine rol toe.

Hoewel met aanzienlijk minder intensiteit dan aan rooms-katholieke zijde, is in protestantse kring bij de ontwikkeling van de *Estado Novo* stilgestaan.¹⁶ Op 23 december 1940 verscheen bijvoorbeeld een over het corporatieve Portugal handelend hoofdredactioneel commentaar in *De Standaard*, een landelijk dagblad waarvan ARP-voorman Hendrikus Colijn (1869-1944) destijds als hoofdredacteur fungeerde. De aanleiding daartoe vormde de verschijning van het reeds genoemde proefschrift van Brongersma. Wat een staat op corporatieve grondslag betrof, stelde

de anonieme schrijver van het commentaar – hoogstwaarschijnlijk Colijn – ‘niet [te] gelooven aan de *bestaanbaarheid* van zulk een Staat’ en hij was ervan overtuigd dat velen na lezing van Brongersma’s studie, die in Nederland de corporatieve gedachte juist wilde propageren, hem daarin gelijk zouden geven. Hij expliciteerde niet waarop deze overtuiging gebaseerd was, maar het is aannemelijk dat hij meende dat Nederlanders ‘die voor enkele maanden nog niet de flauwste voorstelling hadden van wat een corporatieve Staatsorganisatie eigenlijk was [en thans] in aanbidders er van veranderd [zijn]’ op hun schreden zouden terugkeren wanneer zij kennis zouden nemen van de staatsalmacht in corporatieve regimes als het Portugese.¹⁸ Een dag later verscheen in *De Standaard* namelijk een beschrijvend artikel over het Portugese staatsstelsel dat specifiek focuste op het gebrek aan invloed op het overheidsbeleid van de door Salazar ingestelde Nationale Vergadering en Corporatieve Kamer. Het eerste orgaan, waarvan de leden zó verkozen werden dat zij allen tot dezelfde politieke partij behoorden, was belast met parlementaire arbeid, terwijl het laatstgenoemde staatslichaam bestond uit representanten van verschillende agrarische, industriële en culturele sectoren.¹⁹

Op 1 februari 1941 inspireerde de dissertatie van Brongersma de hoofdredactie van *De Nederlander*, de officiële spreekbuis van de CHU, eveneens tot plaatsing van een commentaar. Het stuk, waarvan redactielid Gerard van Walsum (1900-1980) vermoedelijk de schrijver is,²⁰ kende een strekking die tegenovergesteld was aan die van het commentaar in *De Standaard*. Lezing van het proefschrift zou duidelijk maken dat het door Salazar ontworpen staatsbestel weliswaar specifiek was toegesneden op de eigenaardigheden van de historische ontwikkelingsgang van Portugal en van de Portugese landsaard, maar dat de corporatieve grondtrekken van dat staatsbestel, ‘nu de omstandigheden ons (...) een nieuwe richting van ons economisch leven opleggen,’ ook heilzaam voor Nederland zouden kunnen zijn.²¹ Bijna vier maanden later publiceerde *De Nederlander* echter een door een andere auteur geschreven hoofdredactioneel commentaar waarin aan dat laatste werd getwijfeld. Het was volgens deze redacteur niet voor niets dat de corporatieve gedachte sterk leefde bij rooms-katholieken: waar calvinisten in hun catechismus leerden dat de mens door zijn aangeboren zondigheid geneigd is tot het kwade, daar ging de rooms-katholieke leer ervan uit dat de mens de aanleg heeft om het goede na te streven en dus de potentie bezit een betere samenleving te scheppen.²² Bovendien zou een corporatief bestel nooit dienstbaar aan het economische leven kunnen zijn

wanneer niet vanuit de verschillende bedrijfstakken en beroepsgroepen zelf, maar slechts vanuit de kring van de staat om een dergelijk bestel gevraagd zou worden.²³

Hoewel berichtgeving over de verrichtingen van Salazar in andere protestantse dagbladen niet geheel ontbrak – begin 1941 verscheen bijvoorbeeld een biografische schets over de Portugese staatsman de voorpagina van de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* –²⁴, werkelijke interesse voor en grondige reflectie op het corporatieve Portugal beperkt tot de kring rond *De Nederlander*. De voormalige hoofdredacteur van deze krant, Reinhardt Snoeck Henkemans (1862-1945), schreef in 1941 een brochure waarin hij aangaf grote bewondering te hebben voor Salazar, wiens ‘beginselen en regelen (...) ook andere volkeren ten voorbeeld kunnen strekken.’²⁵ Salazar had volgens Snoeck Henkemans het gezag van de overheid krachtiger in het Portugese volksleven doen gelden, zonder afbreuk te doen aan de volksinvloed op de politieke besluitvorming. De brede wijze waarop de Corporatieve Kamer en de Nationale Vergadering werden samengesteld, was daaraan debet. Zij bevorderden daarenboven volkseenheid en harmonieuze binnenlandse verhoudingen, terwijl het Nederlandse parlement juist vergaande volkspartijchap op basis van levensbeschouwing in de hand werkte. De Nationale Vergadering kon krachtens het Portugese kiesstelsel weliswaar slechts uit kandidaten van één en dezelfde kieslijst samengesteld zijn, maar Snoeck Henkemans geloofde dat onder die kandidaten ‘wel degelijk wrijving van gedachten [bestaat], zoodat de onderscheidene individuele inzichten ook in [dat staatsorgaan] tot uiting komen.’²⁶ Snoeck Henkemans was niet ingenomen met de regeling dat de Nationale Vergadering slechts drie maanden per jaar zitting hield en dat de regering in de overige negen maanden door de uitvaardiging van decreten het alleenrecht op wetgevende arbeid bezat. Dankzij het consciëntieuze optreden van Salazar was machtsmisbruik aan regeringszijde evenwel uitgebleven. De macht van de staat was in Portugal groot, maar was constitutioneel begrensd en zou op termijn bovendien kleiner worden. Snoeck Henkemans concludeerde dan ook dat in het land van Salazar ‘iets gegeven is van groote waarde’, waarmee hij doelde op de beginselen die aan Portugals corporatieve staatsinrichting ten grondslag lagen.²⁷

De hier besproken brochure maakte deel uit van een christelijk-historische traktatenreeks die persklaar werd gemaakt door een kernredactie waarin onder anderen Van Walsum zitting had. In Nederland heeft geen enkele protestantse publicist zich zozeer met het (salazariaanse)

corporatisme beziggehouden als Van Walsum. Al in 1933 probeerde hij zijn christelijk-historische partijgenoten te overtuigen van de noodzaak van een corporatief geordende samenleving, die zou kunnen ontstaan wanneer de overheid haar totstandkoming zou bevorderen en wanneer het Nederlandse volk tot een minder individualistische geesteshouding zou kunnen worden bewogen.²⁸ Een jaar later, andermaal in een op een CHU-landdag gehouden referaat, gaf hij zelfs een blauwdruk voor een dergelijke samenleving.²⁹ Dat Van Walsum van het corporatisme gecharmeerd was, blijkt eveneens uit zijn aanvankelijke sympathieën voor de Nederlandsche Unie.³⁰ Salazariaans Portugal gold als voorbeeld voor een door deze volksbeweging, die actief was in de eerste anderhalf jaar van de Duitse bezetting, nagestreefde herinrichting van Nederland op niet-verzuilde grondslag.³¹

In 1941, in het door een gematigd-orthodoxe en socialistisch gezinde geest bezielde tijdschrift *Woord en Wereld*, ging Van Walsum specifiek te rade bij Salazar. Ook in dit geval vormde de dissertatie van Brongersma daartoe de aanleiding. Sterker dan Brongersma, bezag Van Walsum de *Estado Novo* niet als een staatkundig model dat zich zonder meer liet kopiëren. Zo vond hij de Corporatieve Kamer een grotendeels overbodig staatslichaam, dat bovendien nooit een corporatieve inrichting van het gehele maatschappelijke leven zou kunnen vervangen.³² Kritische kanttekeningen plaatste Van Walsum eveneens bij het dictatoriale karakter van Salazars minister-presidentschap en bij het Portugese kiessysteem van éénpartijvertegenwoordiging, hoewel hij zich haastte daaraan toe te voegen dat Salazar de dictatuur zelf als van tijdelijke aard beschouwde en dat het Nederlandse kiessysteem van evenredige vertegenwoordiging evenzeer imperfecties kende.³³ Ondanks deze tekortkomingen, trok Van Walsum de conclusie dat het staatkundige hervormingswerk van Salazar een 'interessant experiment' was. Portugal betoonde namelijk hoe in aansluiting op nationale eigenaardigheden een nieuwe, 'door de gemeenschapsgedachte gedragen orde van zaken' tot stand kon komen, die tot doel had de gebreken van de meerpartijendemocratie ongedaan te maken zonder daarbij een totalitair karakter aan te nemen.³⁴

De Nederlands-hervormde predikant Frederik Johan Krop (1875-1945), die zich in partijpolitiek opzicht ter rechterzijde van de Christelijk-Historische Unie bewoog, liet in 1939 eveneens een geschriftje over Portugal verschijnen. Hoewel 'van een overnemen van het stelsel geen sprake kan zijn',³⁵ meende Krop dat het salazariaanse corporatisme gebouwd was op grondgedachten die zowel de crisis waarin de democratie verkeerde

mogelijk konden bezweren, als tegenwicht aan het door hem verfoeide politieke katholicisme, nationaal-socialisme en Sovjetcommunisme konden bieden. Salazar ondernam een ernstige poging om met zijn corporatieve Portugal een middenweg te bewandelen tussen het tekortgeschoten parlementarisme en de afgodische dictatuur. De machtsjonger van de Rooms-Katholieke Kerk wist hij in te dammen door – een zeldzaamheid in Zuid-Europa – protestanten in de uitoefening van hun eredienst formeel ongemoeid te laten en door geen kerkelijk gemorrel aan het gezag van de overheid toe te laten. Salazar, zo geloofde Krop, had niet de intentie Portugal, in navolging van Adolf Hitler (1889-1945) in Duitsland en Benito Mussolini (1883-1945) in Italië, op totalitaire wijze te leiden;³⁶ de Portugese premier wilde ‘zedelijkheid, recht en persoonlijke vrijheden’ respecteren.³⁷ Bovendien gold het communisme voor hem als ‘vijand nr. 1’.³⁸ Krop juichte dat toe en kreeg voor zijn anticommunistische publicatiewerk zelfs erkenning uit Portugal.³⁹

Analyse

Het geheel van in de vorige paragraaf besproken artikelen en brochures overziend, springt één opmerkelijkheid direct in het oog: reflectie op het corporatieve Portugal van Salazar heeft binnen de kring van protestantse politieke partijen voornamelijk plaatsgevonden in de Christelijk-Historische Unie. Waarom was dat het geval? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het noodzakelijk haar in tweeën te splitsen. Waarom stond Salazar in een protestantse partij als de ARP minder in de belangstelling dan in de CHU? En waarom waren de christelijk-historischen die hun licht over de Portugese *Estado Novo* hebben laten schijnen specifiek geïnteresseerd in het corporatisme zoals dat door Salazar (en bijvoorbeeld niet door Mussolini) was vormgegeven?

Voor een beantwoording van de eerste deelvraag moet gekeken worden naar partijspecifieke omstandigheden die in de CHU kennelijk wel en in de rest van het protestantse partijwezen niet of in minder sterke mate interesse in Salazars Portugal hebben opgewekt. In de Anti-Revolutionaire Partij, waarvan de voorlopers van de CHU zich aan het einde van de negentiende eeuw hadden afgesplitst,⁴⁰ en waarmee de CHU sinds de jaren 1910 in het landsbestuur zat, zijn aan het begin van de jaren 1930 weliswaar enkele beschouwingen aan het corporatisme gewijd – overigens niet specifiek aan Portugal –, maar deze hebben nauwelijks in krachtige en onomwonden

positieve pleidooien voor een corporatistische staatsorde geresulteerd.⁴¹ Dat mag op het eerste gezicht opvallend heten, aangezien in het gedachtegoed van Groen en Kuiper, de grondleggers van de antirevolutionaire staatkunde, aanknopingspunten voor een (semi-)corporatistische staatsvisie te vinden zijn. Toch dient zich bij nadere beschouwing een verklaring aan. Voor antirevolutionairen die van een op een sterk staatsgezag en vaste gezagsstructuren gefundeerd corporatief staatsbestel – zoals dat van Portugal – gecharmeerd waren, bestond geen enkele noodzaak om voor een dergelijk staatsbestel te pleiten: zij bezaten in partijvoorman Colijn iemand die de autoriteit van de staat als het ware belichaamde en eerbied voor die autoriteit afdwong. Colijn, op dat moment minister-president, werd ook buiten de antirevolutionaire gezindte – zelfs door koningin Wilhelmina – alom gezien als dé aangewezen leider om Nederland door de economisch en politiek woelige jaren dertig te loodsen.⁴² In hem bezat Nederland, voor zover het een krachtdadig, gezagvol staatsmanschap betrof, reeds een ‘Salazar’. In de ARP ontbrak destijds bovendien een klimaat van ontvankelijkheid voor uitgesproken corporatistische ideeën, omdat Colijn in staathuishoudkundig opzicht een liberaal beleid voorstond en derhalve⁴³, om de woorden te citeren waarmee historicus Jan de Bruijn de politieke gezindheid van Colijn parafraseert, niets voelde voor een ‘te sterk staatsingrijpen in het sociale en economische leven’, zonder welke de ‘al te pretentieuze ordeningsidealen van het corporatisme’ niet verwezenlijkt zouden kunnen worden.⁴⁴

Er is ook een ideologische verklaring voor de desinteresse in het corporatieve Portugal in de ARP-gelederen. In de antirevolutionaire staatkunde speelde het beginsel van de ‘soevereiniteit in eigen kring’ een dominante rol. Dit beginsel, geformuleerd door Kuiper, leerde dat God in Zijn schepping een niet-hiërarchische onderverdeling in ‘levenskringen’ – zoals de staat, de kerk, het huisgezin en de economie – heeft aangebracht, die elk ‘soverein’ zijn; dat wil zeggen: iedere kring is geschapen met een eigen aard en functie, terwijl de ene kring zich niet mag bemoeien met de aangelegenheden die behoren tot de sfeer van een andere kring. De staat had slechts tot taak de soevereiniteit van iedere kring te waarborgen, zonder de bevoegdheid tot interventie in eender welke kring te hebben. Het concept van de ‘soevereiniteit in eigen kring’ vormde één van de fundamenteën van wat de ‘verzuiling’ is gaan heten: het was niet aan de staat, maar aan burgers om iedere kring zó in te richten dat zij de door God aan haar gegeven taak zou vervullen. Burgers die dat wensten, zoals zichzelf, moesten

volgens de antirevolutionairen daarom van overheidswege de volle ruimte en de noodzakelijke middelen krijgen zich in iedere kring op basis van een gedeelde levensbeschouwing te organiseren.

De positie van de kring van de staat was in een corporatief georganiseerd land als Portugal wezenlijk anders: de onderscheidenlijke levenskringen waren daar niet aan de staat gelijkwaardig, maar ondergeschikt – zo niet in theorie, dan toch in ieder geval in praktijk. Bovendien vormden organisaties die bepaalde belangen behartigden de hoekstenen van een dergelijke corporatistische maatschappij. Antirevolutionairen stelden daarentegen dat *beginselen* in plaats van belangen aan iedere vorm van organisatie ten grondslag zouden moeten liggen. Corporaties van vakgenoten zouden daarom tot stand moeten komen binnen een breder sociaal verband van landgenoten die dezelfde levensbeginselen waren toegedaan.⁴⁵ Antirevolutionair gezinde beoefenaars van hetzelfde beroep pasten dit toe door eigen brancheverenigingen op te richten, zonder in die verenigingen met andersdenkenden samen te werken. De protestants-christelijke ‘zuil’ die zo was ontstaan – en onder andere een rooms-katholieke tegenhanger kende – stond in de jaren dertig van de twintigste eeuw steviger dan ooit.

Zolang het zuilensysteem overeind bleef, zou de verwezenlijking van een waarlijk corporatieve orde niet van de grond kunnen komen. Kuyper heeft zich er dan ook onvoldoende rekenschap van gegeven dat het beginsel van ‘soevereiniteit in eigen kring’ zich niet zomaar liet verenigen met zijn gedachten over de implementatie van corporatieve elementen in het staatsbestel; het behartigen van belangen zou het uitdragen van beginselen nooit mogen vervangen, maar de vraag hoe die spanning overkomen zou kunnen worden, viel, zoals ook de antirevolutionair Jacobus Oranje (1898-1946) in een referaat over het corporatisme opmerkte,⁴⁶ niet een-twee-drie te beantwoorden. Wellicht meende de auteur van het commentaar dat op 23 december 1940 in *De Standaard* verscheen, dat deze moeilijkheid überhaupt niet op te lossen viel, en geloofde hij daarom niet in de bestaanbaarheid van een corporatief systeem in Nederland.

Met de ‘verzuilde’ inrichting van Nederland, die tot een segregatie van de populatie langs levensbeschouwelijke lijnen had geleid, en die antirevolutionairen met verve verdedigden als middel om het orthodox-protestantse bevolkingsdeel tegen negatieve externe invloeden te beschermen, hadden niet weinig leden van de CHU, die volkseenheid juist als voorwaarde zagen om het christelijke karakter van de samenleving te bewaren, moeite. Deze christelijk-historischen bewogen zich, globaal

gesproken, op de uiterste flanken van de CHU. Aan de rechterkant vielen bij conservatieve CHU'ers als Bonne de Savornin Lohman (1883-1946) en Carel Gerretson (1884-1958) antidemocratische sentimenten waar te nemen, die soms gepaard gingen met corporatistische sympathieën. Om de economische crisis en de gezagscrisis die daarvan het gevolg was teniet te doen, klonk uit de rechtervleugel van de CHU de roep om een staatsbestel waarin één man – een naam die veel rondzong was die van de toenmalige premier en ARP-voorman Colijn – vergaande beslissingsmacht zou hebben. Dat staatsbestel zou een inrichting op corporatieve grondslag kunnen hebben, met de bedoeling de overheid in staat te stellen haar gezag in het bedrijfsleven en de maatschappij krachtig te kunnen doen gelden, en de door de verzuiling verzwakte volkskracht te versterken.⁴⁷

Paradoxaal genoeg welden ook uit het kamp van progressieve christelijk-historischen corporatistische klanken op. Anders dan bij hun partijgenoten ter rechterzijde beschouwden Snoeck Henkemans en vooral Van Walsum, die beiden tot de linkervleugel van de CHU behoorden, een herstructurering van Nederland op corporatieve grondslag niet als een middel om de economie en het maatschappelijk middenveld serviel aan de leiband van de staat te laten lopen, maar juist om de crisis waarin de verzuilde massademocratie terechtgekomen was, op te lossen zonder de maatschappij op grotere afstand van de politieke besluitvorming te plaatsen. Dit verschil kwam al in 1931 duidelijk naar voren. Met toe- en instemming van hoofdredacteur Snoeck Henkemans, reageerde Van Walsum in *De Nederlander* op een antidemocratisch getoonzette rede van de eerdergenoemde De Savornin Lohman, die had betoogd dat de overheid de wil van de volksmeerderheid in bepaalde omstandigheden mocht negeren.⁴⁸ Van Walsum bestreed deze opvatting door het 'als een postulaat van christelijke liefde' te beschouwen dat het volksleven niet in extreme mate van politieke invloed moest worden beroofd.⁴⁹ Het is dan ook om die reden – waarmee de tweede deelvraag wordt beantwoord – dat hij en Snoeck Henkemans zich in hun bespiegelingen over herinrichting van Nederland oriënteerden op het corporatisme van Salazar en niet op dat van Mussolini: waar het corporatieve Italië *top-down* was geordend en op een doctrine van staatsabsolutisme was gegrondvest, daar stond Salazar, zo geloofden Snoeck Henkemans en Van Walsum, een bestuursstructuur voor ogen die *bottom-up* was georganiseerd en waarin de staat haar rol uiteindelijk zo veel mogelijk zou verkleinen. Dit onderscheid tussen 'mussolinisch' en 'salazariaans' corporatisme werd in ARP-kring niet gemaakt.

Een pregnant voorbeeld van bij CHU'ers als Snoeck Henkemans en Van Walsum levende kritiek op de verzuiling en belangstelling voor het (door Portugal geïnspireerde) corporatisme als mogelijk alternatief voor die verzuiling, gaf laatstgenoemde in 1941 in het tijdschrift *Woord en Wereld*. In het betreffende artikel brak Van Walsum een lans voor een corporatieve inrichting van de Nederlandse maatschappij, omdat alleen op die manier 'de natuurlijke geleiding van de samenleving (...) weder tot haar recht kan komen' en het individu 'zich weder in een organisch verband opgenomen kan gaan gevoelen'.⁵⁰ Het tot tweemaal toe gebruikte woord 'weder' is veelzeggend: de bestaande – in casu verzuilde – inrichting van de Nederlandse samenleving had in zijn optiek de natuurlijke geleiding en organische ordening van die samenleving klaarblijkelijk verbroken.

Ook Krop had, net als Snoeck Henkemans en Van Walsum, een voorkeur voor het salazariaanse Portugal boven het fascistische Italië en moeite met de bestaande inrichting van de Nederlandse maatschappij. Dit laatste bleek duidelijk uit zijn positie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en zijn partijpolitieke voorkeur: hij was lid van de Confessionele Vereniging, die volkseenheid propageerde door alle Nederlanders onder de culturele invloedssfeer van de Hervormde Kerk te willen brengen, en sympathiseerde met de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, die het ideaal van de Confessionele Vereniging in het politieke domein uitdroeg en zich daarom teweer stelde tegen de door regeringen van antirevolutionairen, christelijk-historischen en rooms-katholieken bevorderde opdeling van de Nederlandse bevolking in afzonderlijke 'zuilen'.⁵¹ Krop nam de alomtegenwoordige kritiek op de inrichting van de staat daarnaast uiterst serieus. Ingegeven door de bezwaren die hijzelf tegen de verzuiling had en die hij velen tegen het parlementarisme zag hebben, alsook door zijn vrees voor het communisme en het nationaal-socialisme, suggereerde Krop dat het salazariaanse corporatisme mogelijk elementen zou kunnen bevatten voor een nieuwe inrichting van de Nederlandse staat en maatschappij.

Afkeuring van de verzuiling, waaraan het antirevolutionaire beginsel van de soevereiniteit in eigen kring een theoretische legitimatie bood, en hoop op een uitweg uit de politiek-economische crisis van de jaren 1930 brachten enkele niet-antirevolutionaire protestanten er dus toe de *Estado Novo* als bron van bouwstenen voor een herinrichting van Nederland te beschouwen. In hun beschouwingen verlieten Snoeck Henkemans en Van Walsum zich nogal kritiekloos op de corporatieve ordening van Portugal zoals die *op papier* bestond, en op de uitlating van Salazar dat de staat

haar macht op termijn wenste te verkleinen.⁵² Zij gingen eraan voorbij dat het Portugese kiesstelsel zó was ingericht dat Salazars *União Nacional* (Nationale Unie) de enige vertegenwoordigde groepering in de Nationale Vergadering kon zijn en zou blijven. In de loop van de jaren 1940 zal het hen evenwel duidelijk geworden zijn dat Salazar, in weerwil van diens eigen woorden, allerminst de bedoeling had de macht van de staat in te perken, en dat de corporatieve inrichting van Portugal louter tot doel had het totale volksleven in een ijzeren greep van de overheid te houden.

Snoeck Henkemans was bezorgd over de richting die de CHU na 1945 zou inslaan,⁵³ maar hij heeft de naoorlogse ontwikkeling van zijn partij niet meer mogen meemaken: hij overleed vlak na het einde van de Duitse bezetting. Zijn 'beschermeling' Van Walsum besloot in 1945, om redenen die samenhangen met zijn onvrede over de bestaande inrichting van de Nederlandse maatschappij, de CHU te verlaten en mee te werken aan de oprichting van de Partij van de Arbeid (PvdA). Enerzijds vreesde Van Walsum voor een mogelijke samensmelting van de CHU met de ARP, de partij die het naoorlogse Nederland langs vooroorlogse scheidslijnen wilde heropbouwen. Anderzijds meende hij dat de PvdA, als partij van de 'Doorbraak', de potentie bezat het zuilenstelsel te doen imploderen.⁵⁴ Bovendien waren zijn corporatistische denkbeelden destijds gemeengoed in de PvdA:⁵⁵ samen met de Katholieke Volkspartij vormde de Partij van de Arbeid de drijvende kracht achter de in 1949 aangenomen wet op de 'publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie', die vooral aan de ordening van de Nederlandse landbouwsector corporatieve trekken gaf. Slechts één lid van de negenhoofdige CHU-Kamerfractie stemde met de effectuering van deze wet in,⁵⁶ wat onderstreept dat de corporatieve gedachte in christelijk-historische kring nooit door een meerderheid is omarmd.⁵⁷ Snoeck Henkemans en Van Walsum konden eind jaren dertig, begin jaren veertig dan ook allerminst representatief voor de CHU heten, maar hun interesse in het corporatieve Portugal van Salazar stond niet op zichzelf: het was de vorm waarin een breder gevoeld onbehagen over staat, politiek en maatschappij bij hen uitdrukking vond.

Noten

1. Portugal, zo erkende Kuyper, behoort weliswaar strikt genomen niet tot het Middellandse-Zeegebied, maar is niettemin vergaand beïnvloed door mediterrane culturen (de Graeco-Romaanse, de Spaanse en de Moorse) en draagt daardoor mediterrane kenmerken.
2. A. Kuyper, *Om de oude wereldzee II* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1908), 476-478.
3. *Ibid.*, 484-487.
4. Na een ongeval in 1968 was Salazar, hoewel hij op papier tot zijn dood in 1970 minister-president bleef, niet langer in staat te regeren. Vanaf dat moment – vanaf 1970 formeel – tot 1974 zette Marcello Caetano (1906-1980) het beleid van Salazar met enkele minieme wijzigingen voort. Zie: T. Gallagher, *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation* (Manchester: Manchester University Press, 1983), 161.
5. Een inleiding in het corporatieve gedachtegoed van Salazar is gegeven in: A. de Oliveira Salazar, *Corporatief Portugal: een bloemlezing uit zijn redevoeringen*, ed. E. Brongersma (Hilversum: Paul Brand, [1940]).
6. Zie bijvoorbeeld: S. Vaessen, 'Democratie-kritiek in de RKSP: staatkundige beginselen, corporatieve denkbeelden en het streven naar hervorming van het Nederlandse staatsbestel, 1931-1940', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 30 (1988): 87; F.P.I.M. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1989), 341; R.L. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig: Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht: Matrijs, 2005), 99. Voor de casus-Brongersma, zie: P.M. Luykx, "Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte": katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960 (Hilversum: Verloren, 2007), 212-213. Ook de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) beschouwde Salazar als een voorbeeld, zij het minder dan Mussolini en Hitler. Voor enkele lofzangen op Salazar in NSB-kring, zie: 'De corporatieve republiek Portugal', *Volk en Vaderland* (16 juni 1934), 9; 'Portugal: buiten bereik van Moskou', *Ibid.* (2 oktober 1936), 5.
7. Zie bijvoorbeeld: 'Generaal Carmona herkozen: het Portugeesche mirakel', *De Tijd* (20 februari 1935), 2; 'Kerk en staat in Portugal', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (16 juli 1938), 14; 'Voorgeschiedenis van het corporatieve Portugal', *De Tijd* (10 december 1938), 2; 'Een voorbeeld in Portugal', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (24 september 1940), 1.
8. E. Brongersma, *De opbouw van een corporatieven staat: het nieuwe Portugal* (Utrecht: Het Spectrum, [1940] 1942). Voor het citaat, zie: J.Th.M. Bank, 'Commentaar: Portugal', *Transaktie* 4.7 (september 1975): 232.
9. Voor een summier overzicht, zie: A.C. Josephus Jitta, *De corporatieve staatsgedachte in Nederland* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1936), 74-76.
10. H.R. Nord, *Historische ontwikkeling en beteekenis van de representatiegedachte in het Staatsrecht* (Leiden: Eduard IJdo, 1945), 141.
11. A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam: J.H. Kruyt, [1879] 1880), 181-208.
12. A. Kuyper, *Antirevolutionaire Staatskunde II: de toepassing* (Kampen: J.H. Kok, 1917), 318-320.

13. Van Weringh noemde Salazar in één adem met de Spaanse monocraat Francisco Franco (1892-1975). J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (Assen: Van Gorcum, 1967), 179; 216-217.
14. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *In het spoor van de vooruitgang: het moderniseringsproces in de Nederlandse samenleving 1730-1980* (Tilburg: Tilburg University Press, 1989), 25-26.
15. Een antirevolutionair met uitgesproken corporatieve opvattingen was A.S. Talma (1864-1916), die tussen 1908 en 1913, in zijn hoedanigheid van minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, geprobeerd had 'raden van arbeid' in te stellen. De weerstand tegen dit voornemen was echter groot geweest, ook in Talma's eigen politieke kring. Zie: T. de Ruiter, *Minister A.S. Talma: een historisch-ethische studie over de corporatieve gedachte in de christelijk-sociale politiek van Nederland* (Franeker: Wever, 1946).
16. Gebaseerd op een onderzoek in edities van *De Standaard* (dagblad, verbonden aan de Anti-Revolutionaire Partij), *De Nederlander* (dagblad, nauw gelieerd aan de Christelijk-Historische Unie), *De Banier* (orgaan van de Staatskundig Gereformeerde Partij) en *Kerk en Staat* (weekblad van de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij), alsmede in edities van rooms-katholieke dagbladen als *De Tijd* en de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, in de jaren 1933-1945.
17. Wat vóór het auteurschap van Colijn pleit, is dat het hier een hoofdredactioneel commentaar betreft – Colijn was indertijd hoofdredacteur van *De Standaard* – en dat Colijn, zoals verderop zal blijken, weinig affiniteit met corporatistische denkbeelden had.
18. 'Een voortreffelijk boek', *De Standaard* (23 december 1940), 1. [Oorspronkelijke cursivering.]
19. "Een doodgewone professor", Ibid. (24 december 1940), 3.
20. Van Walsum had immers, wat de navolgende paragrafen zullen aantonen, een grote interesse in het corporatieve Portugal.
21. 'Eigen en toch vreemd', *De Nederlander* (1 februari 1941), 1.
22. Voor het rooms-katholieke mensbeeld in relatie tot de maatschappij, zie: E.P.N.M. Borgman e.a., 'Naar een heruitvinding van de "civil society"', in *De Lage Landen en het hogere: de betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, ed. G.J.M. van den Brink (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 538.
23. 'Herlevend natuurbesef', Ibid. (29 mei 1941), 1.
24. 'Salazar', *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* (25 februari 1941), 1.
25. J.R. Snoeck Henkemans, *Een man en een stelsel: Antonio de Oliveira Salazar en de Portugese grondwet van 1933* ('s-Gravenhage: Blommendaal, 1941), 6.
26. Ibid., 28.
27. Ibid., 31.
28. G.E. van Walsum, 'De geestelijke achtergrond van fascisme en nationaal-socialisme', in *Op weg naar een nieuwe maatschappij*, ed. S. Rozemond et al. (Rotterdam: J.M. Bredée, [1934]), 77-81.
29. G.E. van Walsum, *De corporatieve gedachte: achtergrond, wezen en uitwerking* ('s-Gravenhage: Bureau Chr.-Hist. Unie, [1934]).

30. W. ten Have, *De Nederlandsche Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999), 366-370.
31. Bank, 'Commentaar', 232.
32. G.E. van Walsum, 'Het nieuwe Portugal', *Woord en Wereld* 3.1 (1941): 112-114.
33. Ibid., 107-108, 114-123. Wat die imperfecties van het Nederlandse kiesstelsel betrof, schreef Van Walsum dat de evenredige vertegenwoordiging 'heeft bewezen verlamdend te werken op de politieke belangstelling, omdat zij het toeval tracht uit te schakelen en daardoor de spanning en verrassing uit de verkiezingen wegneemt. Zij werkt bovendien een voortschrijden van de versplintering van het politieke leven in de hand.' Dit citaat is ontleend aan: Ibid., 120.
34. Ibid., 107.
35. F.J. Krop, *Portugal onder Salazar of het herstel van een klein en dapper volk* (Rotterdam: Stermerding, [1939]), 32.
36. Ibid., 18.
37. Ibid., 20.
38. Ibid., 26.
39. In 1940 viel Krop namelijk, 'in verband met zijn internationalen arbeid tegen het bolsjewisme, waarbij ook (...) Salazar ten nauwste betrokken [is]', een benoeming ten deel van de *Sociedade de Geografia de Lisboa* (Aardrijkskundig Genootschap van Lissabon). Zie: 'Kerk en zending: dr. F.J. Krop', *De Standaard* (8 maart 1940), 4. Krop bestempelde deze benoeming zelf als 'een hooge onderscheiding, aan slechts weinigen verleend.' Zie: Krop, *Portugal onder Salazar*, 4.
40. De oprichting van de CHU vond plaats in 1908. Zie: H. van Spanning, 'Van vrij-antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', in *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, ed. G. Harinck et al. (Hilversum: Verloren, 2001), 113-122.
41. Zie bijvoorbeeld: C. Beekenkamp, 'Het ontluiken der corporatieve gedachte', in *Op weg naar een nieuwe maatschappij*, 83-117; J. Oranje, *De corporatieve staats- en maatschappijgedachte* (Aalten: De Graafschap, 1934). Voor een overzicht van beschouwingen over corporatieve ordeningsprincipes in antirevolutionaire kring, zie: J.P. Stoop, "Om het volvoeren van een christelijke staatkunde": *de Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum: Verloren, 2001), 113-159. Minder gereserveerde oordelen over het corporatisme zijn te vinden in: F.L. Rutgers, *Schering en inslag: een nationale ontwikkeling der corporatieve staatsgedachte* (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1933); C. Smeenk, geciteerd in: P.A. Diepenhorst, 'Economische kroniek', *Stemmen des Tijds* 27.4 (1938): 278-280.
42. H.J. Langeveld, *Hendrikus Colijn, 1869-1944 II: 1933-1944: schipper naast God* (Amsterdam: Balans, 2004), 12; 32; 73.
43. Ibid., 245.
44. J. de Bruijn, 'Partij of beginsel?: de antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de Nederlandse politiek', in *Een land nog niet in kaart gebracht: aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, ed. J. de Bruijn (Franeker: Wever, 1987), 60-61.
45. Expliciet uiteengezet in: Oranje, *De corporatieve staats- en maatschappijgedachte*, 8-12.

46. Ibid., 13-15.
47. Over deze 'autoritair-nationalistische' vleugel binnen de CHU, zie: Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 19-20.
48. B.C. de Savornin Lohman, *Het eigen recht der overheid* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1931). Bij De Savornin Lohman ontwikkelde zich in de loop der tijd een zekere belangstelling voor Salazar, getuige een knipselmap met artikelen over de Portugese staatsman die hij rond 1940 aanlegde. Zie: Archief-B.C. de Savornin Lohman, Nationaal Archief te 's-Gravenhage, inventarisnummer 2.21.149, toegangsnummer 196.
49. G.E. van Walsum, 'Het eigen recht der overheid', *De Nederlander* (15 april 1931), 1.
50. Van Walsum, 'Het nieuwe Portugal', 114.
51. Krops lidmaatschap van de Confessionele Vereniging en sympathie voor de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij zijn genoemd in: A. de Groot, 'Krop, Frederik Johan', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme III* (Kampen: Kok, 1988), 231.
52. Snoeck Henkemans, *Een man en een stelsel*, 7-8; 16; 22-23; Van Walsum, 'Het nieuwe Portugal', 107-108.
53. J. van Bruggen, 'De Christelijk-Historische Unie voor de oorlog', *Christelijk-historisch tijdschrift* 23.2/3 (mei 1978): 44-45.
54. D.F.J. Boscher, '(Niet) naar een christelijke volkspartij', *DNPP Jaarboek III* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen / DNPP, 1977), 114; 121-122; I.D. Verkuil, *Een positieve grondhouding: de geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage: SDU, 1992), 28.
55. Nochtans gold Salazar niet langer als voorbeeld; de *Estado Novo* bleek nog even dictatoriaal te zijn als in 1933. Waarderende artikelen en brochures over diens corporatieve stelsel zijn na 1945 in Nederland, althans in protestantse kring, niet meer verschenen, (De rooms-katholieke publicist Brongersma bleef Salazar echter bewonderen, waarvan hij duidelijk blijk gaf in het in 1955 verschenen *Portret van Portugal*). In PvdA-kring sprak voorman Willem Drees sr. (1886-1988) zeer kritisch over Salazar, in een boek dat hij in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog heeft geschreven, maar dat pas vijftig jaar later is gepubliceerd. Zie: W. Drees sr., *Op de kentering: een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding*, eds. H. Daalder en J.H. Gaemers (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 110-119.
56. W.A.F. Camphuis, *Tussen analyse en opportuniteit: de SER als adviseur voor de loon- en prijspolitiek* (Amsterdam: Aksant, 2009), 69.
57. Zie ook: W.S.P. Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland, 1945-1949* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1980), 36.